

על "עין תחת עין"

תגובה לדברי מ' ברויאר במגדים כד

רבנו ומכובדנו הרב מרדכי ברויאר בא לגשר בדרך 'שני דינים', שהם דין העונש ודין הפיצוי, בין פשט לשון הכתוב "עין תחת עין" לבין ההלכה של תשלום ממון.¹ ותמהני עליו, כי כבר ראו גדולים בתשלום ממון את פשט הכתוב, ולא בדרך אפולוגטיקה אלא על פי לשון הכתובים והקשרם.²

מילת היחס "תחת", משמעה הבסיסי מורה על מקום, ואחת ההסתעפויות הסמנטיות שלה היא מילוי מקום, תמורה, "במקום" בעברית החדשה. מקור שימוש לשון זה היא תמונת הזרע הנושר אל תחת העץ, ושם, תחת האילן הזקן, צומח אילן צעיר, שבמות האילן הזקן ימלא שם, תחתיו, את מקומו. הוא הדין בבני אדם, כגון בנוסחה התדירה בספר מלכים 'וימת מלך פלוני, וימלוך אלמוני בנו תחתיו'; שוב הדימוי הוא שהבן הקטן גדל תחת אביו הגדול, ובבוא היום יבוא במקומו.

מתוך כך, "תחת" קיבל משמעות של השלמת דבר חסר, כלומר תמורה, ובמישור המשפטי: פיצוי כספי אחרי פגיעה בגוף או ברכוש ("לחפשי ישלחנו תחת עינו / תחת שנו" - שמות כ"א, כו, כז; "ישלם... תחת השור" - שם, לו, לז) וכן תמורה אישית-נפשית ("תחת אשר עניתה" - דברים כ"א, יד; "תחת אשר ענה" - שם כ"ב, כט). באותה הבנה סמנטית יש להבין גם לשונות "נפש תחת נפש, עין תחת עין".

ברור הדבר גם מתוך ההקשר בשתי הפרשות המשפטיות בתורה שבא בהן הצירוף "עין תחת עין". בסדרת משפטים (שמות כ"א, כב-כה) מדובר באישה הרה הנפגעת מאנשים הנצים ביניהם, כלומר שלא התכוונו להרוג (על פי הפשט), ובוודאי לא התכוונו לפגוע בה. כאן חייב הפוגע לשלם פיצוי על העוברים שנפגעו; ומכיוון שאלה עדיין אינם יצורים לעצמם שניתן לחשב את ערכם, ישלם "כאשר ישית עליו בעל האשה", ולשם מניעת תביעה מופרזת נקבעת ההגבלה שהתשלום כפוף להחלטה שיפוטית, "בפללים". וממשיך הכתוב למקרה שגם האישה נהרגה; כאן אין

1. מ' ברויאר, 'עין תחת עין', מגדים כד (סיוון תשנ"ה), עמ' 21-25.

2. ראה: J. Horowitz, "Auge um Auge", *Judaica, FS Hermann Cohen*, Berlin 1912, pp. 609-658; B. Jacob, *Auge um Auge*, Berlin 1929

דין מוות להורג, שהלוא לא במזיד הרג (שמות כ"א, יב). גם לא ייפטר הפוגע בניסה לעיר מקלט, שכבר הוזכרה בראש פרשת משפטים (שם, יג), כי אין זאת שגגה תמימה, באשר היה כאן מעשה זדוני של מריבה אלימה. ההורג נידון אפוא כמזיק, וכשם שתמורת העוברים שילם "בפללים" לבעל האישה, כך ישלם עתה ערך נפש תחת הנפש שנהרגה. בפרשת הערכין שבסוף ספר ויקרא (כ"ז, א-ח) יש הדגמה לתשלום "נפש תחת נפש", בצורת מעין 'תעריפון', שנקבע כנראה על פי מחיר עבד.

אולם אפשר ש"נפש תחת נפש" כולל חלופה של נפש ממש, דהיינו, לתת למשפחת הנפגע נפש אדם (ובמקרה דנן: שפחה) תמורת הנפש שנהרגה. כך משתמע ממעשה שבספר מלכים (מל"א כ', לה-מג), שבא בו מעין הלשון "נפש תחת נפש" לא בהקשר משפטי אלא בלשון הדיוטות, ומשם הוכחה לנכונות משמע הפיזוי של הנוסחה. המעשה (המבוים) הוא בשבוי-עבד שהחייל ששבה אותו מסרו לשמירת חייל אחר, תוך אזהרה לשומר שאם יימלט השבוי "והיתה נפשך תחת נפשו או כפר כסף תשקול" (שם, לט). על אבדן נפש ניתן אפוא לפצות או במתן נפש (=אדם) או בפיצוי כספי כערכו.

פשוטו של הביטוי "ונתתה נפש תחת נפש" שבפרשת האישה ההרה הוא אפוא פיצוי תמורת הדבר שנפגע. כך גם בהמשך הכתוב "עין תחת עין" ודומיו, אלא שבאלה אפשרי רק פיצוי כספי, כפי שכבר פירטה התורה לגבי מקרה אחר של פגיעה גופנית, בפסוקים יח-יט: "והכה איש את רעהו... ולא ימות ונפל למשכב... רק שבתו יתן ורפא ירפא". זאת לעומת המקרים של השחתת שן ועין של עבד (בפסוקים כו-כז), שבהם פיצוי בלשון "תחת" מאפשר רק מתן נפש ממש, ובמדויק: שחרור נפש העבד, שהלוא מה שקנה עבד קנה רבו.

המקרה האחר שבאות בו הלשונויות "נפש תחת נפש, עין תחת עין" ודומיהן, הוא בפרשת המקלל שבסוף סדרת אמור (ויקרא כ"ד, י-ג). אגב דין מיתה על מקלל שם שמים ממשיכה התורה "ואיש כי יכה כל נפש אדם מות יומת" (שם, ז), בלי הנוסחה "נפש תחת נפש", שאכן אינה באה בשום דין עונש מיתה שבתורה. הנוסחה באה בפסוק העוקב שבפרשת המקלל: "ומכה נפש בהמה ישלמנה נפש תחת נפש" (יח).

התורה מבחינה אפוא בבירור בין חובת פיצוי על ידי תשלום (או על ידי מתן בהמה כתמורה), שאליה מתלווה הנוסחה, ובין דין מיתה של רוצח, שבו אין נוסחת התמורה מתאימה, שהלוא בהמתת הרוצח אין קרובי הנרצח זוכים לכל פיצוי ריאלי. אכן, עונש המיתה לרוצח אינו בא לפצות, גם לא נפשית, כי יסודו דתי, מעין "בין אדם למקום" (ובמדויק: בין המקום לאדם), כמפורש בפרשת נח (בראשית ט', ה-ו, וכן במדבר ל"ה, ל-לד). הכתוב במדבר עוסק בטעם הדתי (בין אדם לאדמת הקודש), גם של חוק ערי המקלט (לעומת הדגשת הצד האזרחי-ביטחוני שבערי מקלט,

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

בשמות כ"א, יג, ובדברים י"ט, א-י); כך שבשני אלה, ברוצח במזיד ובהורג בשגגה, מונע העונש הדתי את הפיצוי שבעצם זכאית לו משפחת ההרוג. הרי זה מעין "קם ליה בדרבא מיניה". ואכן בפרשת ערי המקלט שבבמדבר מדגישה התורה "ולא תקחו לפר לנפש רצח אשר הוא רשע למות, כי מות יומת", ובדומה לגבי הגולה לעיר מקלט (שם, לא-לב). כאן מתקיים, במהופך, העיקרון של 'שני דינים' שהאחד מונע את ביצוע השני (כפי שהעמיד הרב ברויאר במאמרו, אך לא לגבי "נפש תחת נפש"): העיקרון של תמורה ופיצוי לגבי נפש אדם אינו מתבצע כאן, כי נדחה מפני 'הדין השני'.

ואם נשוב ללשוניות שבפרשת המקלל, הרי כהמשך ללשון "נפש תחת נפש" שתשולם, לגבי בהמה, באות לשונות לגבי אדם: "שבר תחת שבר, עין תחת עין, שן תחת שן" (ויקרא כ"ד, כ), ללמדך שעניינם אחד: פיצוי על הנזק. לכאורה נגד הבנה זאת מעידות הפתיחה והחתימה שסביב פסוק כ: תחילה "כאשר עשה כן יעשה לו" (שם, יט), ובסוף "כאשר יתן מום באדם כן ינתן בו" (שם, כ). אפשר שניתן היה על דרך הרב ברויאר, לתת אלה עניין לעונש הראוי, הנדחה ואינו מתבצע; אך הקשר הכתובים, המסמך לשונות אלו ללשוניות התמורה "תחת" שבראש פסוק כ, אינו מאפשר זאת. כאן תלויה ההבנה באבחנה התחבירית: למי ייעשה ובמי ינתן, אם בפוגע, ואי זה עונש גוף, או בנפגע "כן ינתן בו", בגלל המום או הפצע שסבל, ואי זה הפיצוי.³ אם כהבנה הראשונה, שבפוגע ינתן וייעשה, כבר הזכיר ראב"ע את דברי שמשון בשופטים ט"ז, יא, "כאשר עשו לי כן עשיתי להם" - והלוא לא אותו מעשה עשה להם שם, אלא כנגד אותו מעשה שעשו לו (אמנם יוער, ששם הלשון היא פתגמית-עממית ולא משפטית מדויקת כבויקרא; אך מסתבר שהפתגם שבפי שמשון מקורו בלשון משפטית).⁴

נמצאנו למדים, שכמו "נפש תחת נפש", כך "עין תחת עין" - ממון. ועדיין נשאל: האומנם לא נמצא בתורה, בכגון אלה, משפט talion⁵ ממש? אכן יש, והוא בדין עדים זוממים (דברים י"ט, טו-כא): "ועשיתם לו כאשר זמם לעשות לאחיו" (שם, יט); על כן אין שם לשון "תחת" של פיצוי, כי רק זמם בעדותו אך לא נעשה מעשה הדורש פיצוי. שם הלשון היא "נפש בנפש עין בעין" וגו' (שם, כ), כאשר הבי"ת מורה על סיבה ותגמול, כגון בכתוב "איש בחטאו יומתו" (שם כ"ד, טז). אך למעשה, כיוון שהעדות על הוצאת עין, אילו אומתה, הייתה מחייבת דמי פיצוי על העין, כמבואר

3. ראה על זה בפירוט, הורוביץ (לעיל, הערה 2) עמ' 616-622; יעקב (שם), עמ' 40-46.

4. שמשון חוזר בפתגמו על לשון הפלשתים בפסוק הקודם (י) "לעשות לו כאשר עשה לנו", והלוא גם הם לא ביקשו לעשות לו כמעשהו, שרפת שדותיהם, שהרי כדי לשרוף את שדותיו אין הם צריכים לתפסו.

5. talion הוא המונח המשפטי של ענישה במידה כנגד מידה ממש.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

לעיל, ממילא ביצוע התגמול "עין בעין" אף הוא איננו אלא ממון; אך הפשט של "נפש בנפש" הוא כנראה, שהעד הזומם לגבי דין נפשות ייהרג ממש.

לבסוף נעיר, שלשון "תחת" מורה על תמורה על-ידי פיצוי, לא רק בלשון המשפטית היבשה, אלא גם בלשון הסיפור והדיבור, כגון בבראשית כ"ב, יג; ל"ט, ו.⁶ מאידך גיסא, יש שמילונים מקראיים מייחסים ל"תחת" גם את משמע הסיבה והתגמול, בפסוקים כגון: דברים כ"ח, מו, סב; שמ"ב י"ט, כב; מל"ב כ"ב, יז; ירמיה ג', ז; ה', יט; יחזקאל ל"ו, לד; צפניה ב', י. בכל אלה מדובר בהקשרים של נבואה וחכמה, משל ותוכחה, עניינים מופשטים; שם מיטשטש הגבול בין פיצוי לעונש, כשביניהם ניצב פועל מן השורש ג-מ-ל המבטא פנים של שני מושגים; כך שם העצם "תמורה" בעברית החדשה, וכן בשפות לועזיות, לשונות של תגמול gelten בגרמנית, recompense באנגלית,⁷ מקורן האטימולוגי הוא במושגים של תמורה ופיצוי. מעבר ממשמע התמורה למשמע העונש, ניתן לראותו בגוף פרשה מקראית, שכבר הוזכרה לעיל: במעשה הנבואי הסמלי שבמל"א כ', לה-מג, באה תחילה הלשון "תחת" בצירוף מעין "נפש תחת נפש", במשמע של פיצוי ותמורה (פסוק לט), ואילו במסקנה הנבואית שבהמשך הפרשה (פסוק מב) חוזרת אותה לשון, כשמשמעה מתקרב לעניין הגמול והעונש.

6. במל"ב י', כד, לשון "נפשו תחת נפשו" מצביעה על דין מוות, אך גם שם משמעה 'תמורת': במקום עובד הבעל החייב מיתה שיימלט, יומת זה שאפשר את בריחתו.

7. על פי: 1954, *The Concise Oxford Dictionary*, עמ' 1015.